

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2223-9995.2024.25.2>

Балацька О. Р.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права ім. І. Малиновського
Національного університету «Острозька академія»*

Лотиш Т. В.,

*аспірант,
старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права ім. І. Малиновського
Національного університету «Острозька академія»*

ПРИРОДА ТА ЗНАЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ В ПРАВОВІЙ ДЕРЖАВІ

Запровадження інституту спеціалізованого конституційного контролю в Україні зумовлено її переходом до будівництва громадянського суспільства, суверенної і незалежної, соціальної, демократичної, правової держави і є закономірним явищем. Утілення принципів верховенства права та верховенства Конституції України передбачає встановлення певної системи правових вимог, які переважно виражаються в необхідності своєчасного видання, систематизації, зміни й скасування правових за змістом і за формою законів, а також у необхідності неухильного додержання, точного й однозначного виконання і правильного застосування Конституції та законів України всіма державними й недержавними інституціями, громадянами. Саме ці вимоги визначають необхідність функціонування в політико-правовій системі держави такого визначального інституту, як спеціалізований конституційний контроль.

Коло науковців, які досліджували й досліджують тему конституційного контролю, є надзвичайно масштабне. Враховуючи те, що в сучасному світі не існує єдиних поглядів на природу інституту конституційного контролю, дослідники конкретизують ознаки видів конституційного контролю, співвідносять теоретичні постулати з реаліями сьогодення. Серед українських науковців, які відомі здобутками у сфері дослідження конституційного контролю, можна виокремити В.М. Горшенюва («Юридична процесуальна форма: теорія і практика»), М. І. Козюбру («Основи конституційного права України»), М. В. Тесленка («Конституційна юрисдикція»), В. П. Тихого («Конституційний Суд України»), С. В. Шевчука («Основи конституційної юрисдикції»), В. М. Шаповала («Офіційне тлумачення як функція Конституційного Суду України (проблеми теорії)»).

Вивченню проблем конституційного контролю приділяли увагу й такі зарубіжні науковці, як Г. Г. Арутюнян («Конституційний суд в системі державної влади»), С. С. Алексєєв («Нормативні юридичні акти; застосування права»), М. В. Вітрук («Конституційне правосуддя»), Б. С. Ебзєєв («Конституція. Правова держава. Конституційний суд»), А. А. Ліверовський, М. К. Петров («Органи конституційного нормоконтролю як «квазісуди»), І. І. Маринів («Конституційний контроль у Республіці Польща») та інші.

Новітній етап розвитку правової держави характеризується визначальними змінами її організаційно-структурного базису. Протягом останнього півстоліття конституційний контроль став невіддільним елементом державотворення, перейшовши в розряд стандарту. Саме в такій якості його слід розглядати з позиції теорії органічного конституціоналізму. Важливість суспільних відносин, що регулюються конституцією, необхідність забезпечення її верховенства в системі правових актів і її норм вимагає її особливої охорони. Така охорона спрямована передусім на досягнення непорушності принципів суспільного й державного ладу, закріпленого в основному законі відповідної країни, стабільності правового статусу особистості, на неухильне виконання норм конституції усіма суб'єктами конституційно-правових відносин, насамперед державними органами та їх посадовими особами, тобто на досягнення конституційності правотворчої і правозастосовної практики.

Конституційний контроль як сукупність засобів і способів, за допомогою яких досягається суворе дотримання режиму конституційної законності, відповідність конституції усіх інших

правових актів, що приймаються державними органами, дотримання принципу незастосування чи скасування уже прийнятих неконституційних правових актів, а також їх окремих норм, поширився по всьому світу в останні десятиліття. За підрахунками дослідників Чиказького університету (Сполучені Штати Америки), до 1951 р. інститут спеціалізованого конституційного контролю був упроваджений у механізм державної влади у 38 % країн; станом на 2013 р. 83 % країн надали судам повноваження щодо перевірки на конституційність нормативно-правових актів ті в разі їх невідповідності – щодо визнання їх неконституційними. Отже, те, що Алексіс де Токвіль колись описував як американську особливість, зараз є базовим елементом кожної правової держави [1, с. 18].

Конституційний контроль виник у Сполучених Штатах Америки (США), де суди присвоїли собі право не застосовувати нормативно-правові акти на основі їх невідповідності конституції. Хоча ще наприкінці XVIII століття відомий ідеолог Великої французької революції 1789 року абат Сійєс реалізує першу на той час спробу теоретично аргументувати виникнення інституту судового конституційного контролю: «Конституція є сукупністю загальнообов'язкових законодавчих правил; якщо це не так, то вона нікчемна. Якщо це сукупність загальнообов'язкових правил, то де інстанція, що охороняє цей кодекс, де судова влада, що його захищає? У цивільному житті упущення такого роду було б як незрозумілим, так і безглуздим; чому ж це терплять у політичному житті? Закони містять у собі можливість їх невиконання, тому необхідно примусити їх виконувати» [2, с. 296]. У Сполучених Штатах Америки під час розгляду кримінальних і цивільних справ уперше суди штатів почали вирішувати питання про невикористання законів у випадку визнання їх неконституційними. Верховний Суд США вперше застосував цю практику в 1803 р. Із цього часу веде початок американська модель інституту спеціалізованого конституційного контролю, яка характеризується децентралізованою системою, у якій перевірка конституційності нормативно-правових актів здійснюється на кожному рівні судової системи. На противагу американській моделі все більше країн вибирають централізовану модель спеціалізованого конституційного контролю, яку теоретично обґрунтував Ганс Кельзен. Він вважав, що запорукою належного конституційного ладу є логічна єдність всіх нормативно-правових актів і відповідність їх конституції: «Конституція без гарантій проти антиконституційних актів не є цілком обов'язковою у технічному сенсі... Конституція, згідно з якою неконституційні акти та, зокрема, неконституційні закони залишаються чинними, тому що їх неконституційність не може призвести до їх скасування, більше або менше є еквівалентом, з юридичного погляду бажанню без зобов'язальної сили» [3, с. 124].

Протягом останнього півстоліття орган спеціалізованого конституційного контролю перетворився із формально-юридичної інституції, яка утверджувала ієрархію правових норм, у механізм формування нової ціннісно-правової парадигми. Значення органів спеціалізованого конституційного контролю зросло через те, що вони стали тією реальною силою, яка здатна захистити суверенні права народу, відображені в конституції, від зазіхань із боку органів державної влади, зокрема тих представницьких органів, які намагаються монополізувати це право [4, с. 114].

Як зазначають українські науковці сучасної правової доктрини конституціоналізму, механізм сучасної держави не може нормально функціонувати без елемента, що забезпечує стабільність конституційного ладу, і саме таким елементом є інститут спеціалізованого конституційного контролю. Судовий конституційний контроль виник із практичної нестачі взаємного контролю між гілками влади в системі поділу влади, що взаємодіють між собою на основі системи стримувань і противаг [5, с. 229].

Конституційний контроль є невід'ємним елементом конституціоналізму, стандартом демократії [6]. Місце органу конституційного контролю специфікується залежно від різновиду конституційного контролю, що з'ясовується різним співвідношенням складників природи такого органу, функціональною специфікою, різним кількісним та якісним об'ємом повноважень. Форма державного правління, тип розподілу влади завдають впливу на систему стримувань і противаг і, як наслідок, на вибір різновиду конституційного контролю, що, зі свого боку, впливає на вибір того чи іншого типу органу конституційного контролю (американська – європейська; судовий – спеціальний). У механізмі правової держави варто розрізняти місце спеціалізованого конституційного контролю як елемента системи стримувань і противаг і як органу у системі поділу влади. У першому випадку він покликаний визначити орієнтири державно-політичного життя, інтенсифікуючи та вдосконалюючи складний механізм стримувань і противаг. Відповідно до вимог організації механізму стримувань і противаг діяльність будь-якого органу державної влади, як і органу консти-

туційного контролю, має здійснюватися в чітко визначених межах, зокрема у рамках принципу поділу влади [7, с. 57]. У системі поділу влади орган конституційного контролю, по-перше, перешкоджає концентрації влади й забезпечує взаємний контроль у механізмі державної влади. По-друге, орган конституційної юрисдикції як аполітична інституція (в ідеалі) запобігає порушенню існуючого балансу влади, оскільки не допускає свавільного тлумачення правових актів та відмови від їх виконання на підставі їх неконституційності. По-третє, якщо виникають питання, пов'язані з конфліктом між певними гілками влади, які посилаються на антиконституційність дій опонентів, то орган спеціалізованого конституційного контролю уможливорює його позитивне вирішення без застосування політичних або юридичних санкцій, зловживання якими може негативно позначитися на правовому розвитку держави. Говорячи про особливості статусу органу конституційного контролю, варто врахувати і те, що він відіграє важливу роль у політичній системі суспільства. Це єдиний орган державної влади, у прямий обов'язок якого входить підпорядкування політики праву, політичних акцій та рішень конституційно-правовим вимогам і нормам [8, с. 3]. Водночас орган конституційної юрисдикції покликаний вирішити суто питання права і за жодних обставин не повинен віддавати перевагу політичній доцільності, намагатися оцінювати практичні дії без урахування їх правових форм. Причому ця особливість органу конституційної юрисдикції не виникає з волі якого-небудь інституту влади, а безпосередньо покладається найвищим законом держави – конституцією. Основний зміст інститутів спеціалізованого конституційного контролю полягає саме в тому, що вони засновуються та функціонують із метою захисту основ конституційного ладу, основних прав і свобод і дотримання та забезпечення основних політичних і правових цінностей, проголошених і гарантованих конституцією.

Роль органів конституційної юрисдикції в політичному процесі колосальна. Оскільки вони виконують функцію підпорядкування праву політичних рішень, навіть виражених у законі, саме вони стоять на сторожі глибинних цінностей та інтересів суспільства, одночасно забезпечуючи «поступове відмирання» тих із них, які перешкоджають динамічному розвитку цього суспільства. Інститут конституційного контролю виконує функцію соціальної стабілізації і гарантує соціальність і правовиправданість формування та застосування політичної влади. Соціальна цінність цього інституту полягає також в тому, що він необхідний не тільки суспільству чи державі загалом, але й окремій особистості зокрема. Інститут конституційного контролю охороняє конституцію і закріплені в ній права і свободи громадян, забезпечує їх стабільний статус. Як важливий суспільний інститут конституційний контроль з урахуванням його різноманітних характеристик може бути поставлений в один ряд із таким високорівневим поняттям, як конституційний лад. Останній визначається не тільки наявністю конституції та її організуючою функцією в суспільстві, а й реально оформленими атрибутами правової держави, демократичним політичним режимом, відображеними в основному законі. Конституційний контроль тією чи іншою мірою акумулює і забезпечує всі ці позиції.

У різних країнах перед спеціалізованими органами, що здійснюють конституційний контроль, конституцією або законами ставляться різні завдання. Природно, це впливає з тих конкретних функцій, які властиві цим органам. Здебільшого ці завдання зводяться до такого:

1. Збереження балансу поділу влади, запобігання узурпації влади, застосування механізму стримувань і противаг, контроль за діями влади (у багатьох країнах, наприклад у Франції, регламент палат парламенту стає об'єктом попереднього контролю).
2. Сприяння законотворчій діяльності.
3. Захист загально визнаних цінностей, сприяння їх еволюційному розвитку, попередження революційності.
4. Забезпечення верховенства права, гарантування правового характеру держави.

З метою вирішення цих завдань конституційні суди наділяються відповідними повноваженнями:

1. Вирішення питання конституційності законів та інших нормативних актів.
2. Вирішення питання конституційності міжнародних договорів.
3. Тлумачення конституції та інших нормативних актів.
4. Вирішення спорів, що виникають між різними органами державної влади.
5. Захист конституційних прав і свобод людини.
6. Захист політичних свобод і демократичних процесів у суспільстві, зокрема: конституційно-правове регулювання інституту виборів та референдуму, забезпечення конституційності діяльності партій.

7. Контроль за конституційністю правових актів вищих судових органів і прокуратури (Азербайджан, Білорусь, Молдова, Таджикистан). У Киргизстані Конституційний Суд дає згоду на притягнення суддів місцевих судів до кримінальної відповідальності [9, с. 154].

8. Інші повноваження, передбачені конституцією і законами.

9. Функціональні відносини з іншими органами судової влади.

Стосовно особливостей конституційно-правового статусу органу конституційної юрисдикції в Україні точилися суперечки, зокрема, щодо того, до якої з гілок влади належить Конституційний Суд України. На думку В. Скоромохи, у свідомості суспільства цей орган сприймається насамперед як специфічна наглядова інстанція, яка стоїть над усіма іншими органами державної влади [10, с. 5]. Існує думка, що реалізація Конституційним Судом України своїх повноважень є не що інше, як здійснення правосуддя, яке полягає в застосуванні норм Конституції України до законів та інших правових актів, конституційність яких оскаржується, у оцінці їх конституційності [11, с. 442]. Подібної думки дотримується і Ф. Веніславський, який пише, що головною функцією Конституційного Суду України як контрольно-наглядового органу є вирішення питань про відповідність законів та інших правових актів Конституції України [12, с. 38]. Тут можна згадати позицію М. Козюбри, який послідовно й аргументовано доводить, що Конституційний Суд України належить не до контрольно-наглядової влади, а до судової влади [13, с. 22].

Отже, інститут спеціалізованого конституційного контролю посідає провідне становище в механізмі держави. Він покликаний не допустити узурпацію державної влади й підтримувати становище, за якого можлива лише обмежена влада. Значення конституційного контролю на сучасному етапі важко переоцінити насамперед тому, що він стоїть на сторожі основного закону держави – конституції та відіграє істотну роль у державному механізмі багатьох країн, у зв'язку із чим йому відводиться особливе серед органів державної влади. З діяльністю органів конституційного контролю пов'язують вирішення важливих питань: співвідношення різних джерел внутрішнього законодавства, взаємовідносин органів державної влади, зміцнення системи поділу влади, вдосконалення чинного законодавства.

Список використаних джерел:

1. Tom Ginsburg & Mila Versteeg. Why Do Countries Adopt Constitutional Review. 30 Journal of Law, Economics and Organization, 587 (2014). 50 p.
2. Sieyes Вт. Quc-ce quc c'est le Tiers Etat? Цит. за: Verfassungsgerichtsbarkeit in Westeuro-pa. Vol. I. P. 296.
3. Kelsen Н. La Garantіe juridіcіonelle de la Constitution (la justice constitutionnelle). Revue du Droit Public et de la Science Politique en France et a l'Etranger. Paris, 1928. P. 250. Цит. за: Brewer-Carias A Judicial Review in Comparative Law. Cambridge, 1989. P. 124.
4. Ковальчук В. Б. Роль та місце Конституційного Суду України в системі органів державної влади. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 1. С. 114–126.
5. Шевчук С. В. Основи конституційної юриспруденції. Харків : Консум, 2002. 296 с.
6. Waldron, Jeremy. Judicial Review and the Conditions of Democracy / Waldron J. The Journal of Political Philosophy. 1998. Vol. 6. No 4.
7. Шаповал В. М. Офіційне тлумачення як функція Конституційного Суду України (проблеми теорії). *Вісник Конституційного Суду України*. 1999. № 3. С. 57–63.
8. Арутюнян Г. Г. Індивідуальна конституційна скарга: європейські тенденції системного розвитку. [Електронний ресурс] / Конституційний Суд Республіки Вірменія, 1997–2014. С. 2–3. URL: <http://www.concourt.am/armenian/structure/president/articles/kiev2011.pdf>.
9. Конституція Киргизької Республіки. Конституції нових держав Європи та Азії. Київ : Право, 1996. С. 154.
10. Скомороха В. Є. Конституційний Суд України в механізмі державної влади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2001. 19 с.
11. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 445 с.
12. Веніславський Ф. В. Взаємодія гілок влади як принцип основ конституційного ладу України. *Право України*. 1998. № 1. 124 с.
13. Козюбра М. І. Конституційний Суд в системі органів державної. Державно-правова реформа в Україні. Київ, 1997. С. 22–23.

Балацька О. Р., Лотиш Т. В.

Природа та значення конституційного контролю в правовій державі

У статті автори досліджують феномен конституційного контролю як однієї із стрижневих ланок імунної системи суспільного організму. У числі актуальних теоретичних і практичних проблем конституційного контролю принципове

значення має визначення місця й ролі цього інституту в системі державної влади. В останні десятиліття спостерігається широкомасштабний глобальний рух щодо запровадження конституційного контролю в державах. Цей процес порушує важливі питання політичної економії: чому самоврядні уряди добровільно обмежують себе конституційними засобами? що пояснює глобальний перехід до верховенства конституції?

Встановлено, що з питань конституційного контролю не тільки в теорії, але й у практиці конституційного правосуддя мають місце полярні точки зору, до того ж відсутність ясності та визначеності перешкоджає впровадженню ефективно діючої системи спеціалізованого конституційного контролю, мета якої – надання суспільному розвитку сталого динамізму. У подібних ситуаціях уточнення ролі та місця органів конституційного правосуддя в системі державної влади, забезпечення необхідних і достатніх передумов для їх повноцінного функціонування набувають принципове значення.

У статті підсумовано, що статус органів конституційної юрисдикції визначається їхньою функціональною сутністю та обсягом повноважень у державі, тому органи спеціалізованого конституційного контролю посідають особливе місце серед вищих державних інституцій. У більшості держав рішення таких органів мають остаточний характер і є обов'язковими до виконання, а їх юридична сила прирівнюється до сили положень конституції. Це підкреслює складність і багатогранність їх функціональної природи.

Ключові слова: верховенство права, конституційний контроль, конституційна юстиція, поділ державної влади, правосуддя.

Balatska O. R., Lotysh T. V.

The nature and significance of constitutional review in a rule-of-law state

The article explores the phenomenon of constitutional review as a cornerstone of the immune system of the social organism. Among the pressing theoretical and practical issues of constitutional review, determining the place and role of this institution within the system of state power holds paramount significance. In recent decades, there has been a widespread global movement toward the implementation of constitutional review in states. This process raises important questions of political economy: why do self-governing governments voluntarily constrain themselves through constitutional means? What explains the global shift towards constitutional supremacy?

It has been established that polar views exist not only in theory but also in the practice of constitutional justice regarding constitutional review. Furthermore, the lack of clarity and certainty impedes the establishment of an effectively functioning system of specialized constitutional review, whose primary objective is to provide sustainable dynamism to social development. In such contexts, clarifying the role and place of constitutional justice bodies within the system of state power and ensuring the necessary and sufficient conditions for their proper functioning are of fundamental importance.

The article concludes that the status of constitutional jurisdiction bodies is defined by their functional nature and scope of powers within the state. Accordingly, specialized constitutional review bodies occupy a unique position among the highest state institutions. In most countries, the decisions of such bodies are final and binding, and their legal force is equivalent to that of constitutional provisions. This underscores the complexity and multifaceted nature of their functional essence.

Key words: rule of law, constitutional review, constitutional justice, separation of powers, justice.